

Bijlage 4. Behandeling van de adviezen, opmerkingen en bezwaren bij het ministerieel besluit tot definitieve bescherming als monument van het Panamarenkohuis in Antwerpen

Provincie: Antwerpen

Gemeente: Antwerpen, 5de afdeling, sectie E

Objectnummer: 4.01/11002/2507.1

-

Dossiernummer: 4.001/11002/166.1

Omschrijving:

Panamarenkohuis, Biekorfstraat 2

Mij bekend om gevoegd te worden bij het besluit van heden:

Brussel,

De Vlaamse minister van Begroting en Financiën, Vlaamse Rand, Onroerend Erfgoed
en Dierenwelzijn

Getekend door: Ben Weyts (Signature)
Getekend op: 2025-05-15 12:19:26 +02:00
Reden: Ik keur dit document goed

Weyts Ben

Vlaamse
overheid

Ben WEYTS

1. Adviezen en opmerkingen uitgebracht voorafgaand aan de voorlopige bescherming

1.1. Adviezen uitgebracht door de departementen en agentschappen van de beleidsdomeinen Omgeving, MOW en LV

1.1.1. Beleidsdomein Omgeving

Het advies werd gevraagd op 8 mei 2024.

Het Instituut voor Natuur en Bosonderzoek (INBO) meldde op 3 juni 2024 dat ze geen natuurlijke elementen in dit dossier zagen waarover ze advies konden geven. Deze mededeling maakt integraal deel uit van het beschermingsdossier.

Het departement noch de overige agentschappen brachten advies uit over de bescherming van het onroerend goed. In uitvoering van artikel 6.1.3 van het Onroerenderfgoeddecreet is het advies bijgevolg gunstig.

Conclusie: de uitgebrachte adviezen hebben geen invloed op het inhoudelijk dossier en het ministerieel besluit.

1.1.2. Beleidsdomein Mobiliteit en Openbare Werken

Het advies werd gevraagd 8 mei 2024.

Het agentschap Wegen en Verkeer meldde op 27 mei 2024 geen advies over de bescherming uit te kunnen brengen, aangezien het dossier handelt over een adviesaanvraag langs een weg die niet door het agentschap Wegen en Verkeer wordt beheerd. Deze mededeling maakt integraal deel uit van het beschermingsdossier.

Het departement noch de overige agentschappen brachten advies uit over de bescherming van het onroerend goed. In uitvoering van artikel 6.1.3 van het Onroerenderfgoeddecreet is het advies bijgevolg gunstig.

Conclusie: de uitgebrachte adviezen hebben geen invloed op het inhoudelijk dossier en het ministerieel besluit.

1.1.3. Beleidsdomein Landbouw en Visserij

Het advies werd gevraagd op 8 mei 2024.

Het departement noch de agentschappen brachten advies uit over de bescherming van het onroerend goed. In uitvoering van artikel 6.1.3 van het Onroerenderfgoeddecreet is het advies bijgevolg gunstig.

Conclusie: de uitgebrachte adviezen hebben geen invloed op het inhoudelijk dossier en het ministerieel besluit.

1.2. Advies uitgebracht door de betrokken stad Antwerpen

Het advies werd gevraagd op 8 mei 2024.

Stad Antwerpen

Het college van Burgemeester en Schepenen bracht in zitting van 21 juni 2024 een gunstig advies uit over deze bescherming. Het advies maakt integraal deel uit van het beschermingsdossier.

Conclusie: het advies heeft geen invloed op het inhoudelijk dossier en het ministerieel besluit.

1.3. Advies uitgebracht door de Vlaamse Commissie Onroerend Erfgoed (VCOE)

Het advies werd gevraagd op 8 mei 2024.

De VCOE bracht op 20 juni 2024 een voorwaardelijk gunstig advies uit over de bescherming van het onroerend goed. Het advies maakt integraal deel uit van het beschermingsdossier.

Advies:

- 1°. De VCOE ontving op 8 mei 2024 een adviesvraag van Matthias Diependaele, Vlaams minister van Financiën en Begroting, Wonen en Onroerend Erfgoed, over de voorlopige bescherming als monument van het Panamarenkohuis in Antwerpen.
- Het 'Panamarenkohuis', gelegen Biekorfstraat 2 in de Antwerpse wijk Seefhoek, is de voormalige woon- en werkplek van kunstenaar Panamarenko (1940-2019). Voorliggend beschermingsvoorstel kwam tot stand op basis van een ad-hoc aanvraag door het Museum van Hedendaagse Kunst Antwerpen (M HKA). Zowel het gebouw als de inboedel werden in 2006 aan het M HKA geschonken en maken sindsdien deel uit van de museale collectie. In de periode 2007-2013 werd het gebouw gerestaureerd en museaal ingericht, gevolgd door herstellingswerken in 2019-2020 na stormschade.
- De commissie spreekt zich in dit advies uit over de documenten in het kader van de voorlopige bescherming als monument, met name: (a) het ministeriële besluit tot voorlopige bescherming, (b) de fotoregistratie, (c) het afbakeningsplan, en (d) het inhoudelijk dossier met inbegrip van de documentatiebijlage.
- 2°. Het historisch overzicht in het inhoudelijk dossier kadert het gebouw in het veelzijdige oeuvre van de kunstenaar, belicht de bouw- en bewoningsgeschiedenis, en schetst de visie achter de recente restauratie. De vele verwijzingen naar collectiestukken en kunstwerken duiden de belevingswaarde van de plek.
- Uit dit alles blijkt duidelijk dat het pand beschermenswaardig is. De commissie formuleert niettemin enkele algemene bedenkingen inzake de waardestelling in het dossier:
 - o a) Doelstelling bescherming: Het beschermingsvoorstel lijkt vooral ingegeven door de visie van het M HKA – als eigenaar van het gebouw en de inboedel – en het Panamarenko Collectief. De focus ligt daarbij op het verzekeren van het toekomstige beheer en de werking als gemusealiseerde kunstenaarswoning. De vooropgestelde bescherming als monument moet toelaten om de woon-, werk- en leefwereld van de kunstenaar en zijn nagedachtenis te evoceren volgens eigen inzicht van het museum. De commissie begrijpt dat deze huidige functie de nodige bewegingsruimte vraagt. Dit leidt er evenwel toe dat de bescherming als monument niet altijd en niet voor elk onderdeel even consequent is uitgewerkt.
 - o b) Motivering en voorwerp van bescherming: De ambitie om het Panamarenkohuis te waarderen vanuit het beleidsveld onroerend erfgoed, kan

de commissie zeker ondersteunen. Naast de museale opstelling – opgevat als ‘*authentieke vervalsing*’ – getuigt het in oorsprong neoclassicistisch pand van de effectieve woon- en werkplek van Panamarenko. De recente ‘restauratie’ voegde daar nog een betekenislaag aan toe door de artistieke ingrepen van de hand van kunstenaar-architect Luc Deleu naar ideeën van Panamarenko. Als dusdanig kreeg het geheel zelf, en met name het exterieur, ook de karakteristieken van een kunstwerk. Al deze aspecten komen samen in het onroerend goed en zijn bovendien onlosmakelijk verbonden met elkaar en met de aanwezige objecten en immateriële waarden. Een geïntegreerde blik is bijgevolg nodig, gericht op het vrijwaren van de gelaagdheid van het pand.

- Voorliggend dossier trekt deze gelaagdheid niet systematisch door in de motivering van bescherming. De commissie stelt vast dat de waardestelling en de daaruit voortvloeiende beheersdoelstellingen deels vertrekken van de oorspronkelijke betekenis als kunstenaarswoning, en deels de huidige museale invulling als uitgangspunt nemen, zonder dit onderscheid steeds duidelijk te maken. Ook de zeer selectieve opname van cultuurobjecten in de bescherming lijkt op dit punt niet consequent.
- Het is de commissie onduidelijk of alternatieve, dan wel aanvullende beschermingsmogelijkheden vanuit het culturele erfgoedbeleid zijn onderzocht.

Bespreking:

Een bescherming vertrekt stevast van de actuele toestand. Bij het Panamarenkohuis is dit niet anders en is de vertrekbasis de gerestaureerde kunstenaarswoning met museale inrichting, die wordt beheerd door het M HKA. De focus van de bescherming ligt op het maximale behoud van het gerestaureerde fragiele gebouw met een aantal voor bescherming voorgestelde cultuurobjecten.

In de motivering van de erfgoedwaarden zal een duidelijker onderscheid gemaakt worden tussen de initiële kunstenaarswoning en de restauratie en museale reconstructie. Zie hiervoor bespreking van punt 4° van het advies van de VCOE. De corresponderende beheersdoelstellingen zullen in dezelfde zin vervolledigd worden. Zie hiervoor bespreking van punt 6° van het advies van de VCOE.

De motivering van de voorgestelde cultuurobjecten zal verduidelijkt worden. Zie hiervoor bespreking van punt 3° van het advies van de VCOE.

De opname van extra beschermingsmaatregelen voor de inboedel binnen het culturele erfgoedbeleid - naast de opname als museale collectie -, valt buiten de bevoegdheid van Onroerend Erfgoed. Bijzonder cultureel erfgoed kan een erkenning als topstuk krijgen via het Topstukkendecreet van 2003. Dit decreet bepaalt dat een roerend goed of een verzameling als topstuk kan gelden als het vanwege de archeologische, historische, cultuurhistorische, artistieke of wetenschappelijke betekenis ervan voor de Vlaamse Gemeenschap als zeldzaam en onmisbaar beschouwd moet worden. De Topstukkenraad beoordeelt een aanvraag en adviseert de Vlaamse minister van Cultuur om het kandidaat-topstuk al dan niet in de Topstukkenlijst te laten opnemen. Het is de minister van Cultuur die beslist tot opname in de Topstukkenlijst.¹

Een erkenning van de inboedel als topstuk zou zeker een meerwaarde voor het monument en bij uitbreiding van het oeuvre van Panamarenko betekenen. Zoals hoger aangegeven is het de bevoegdheid van de Topstukkenraad en de minister van Cultuur en kan er in het kader van dit beschermingsdossier geen uitspraak gedaan worden of de inboedel van het Panamarenkohuis aan de vooropgestelde criteria zou voldoen.

¹ Meer informatie over de regelgeving en de erkenningsvoorwaarden <https://www.vlaanderen.be/cjm/nl/cultuur/cultureel-erfgoed/erkenningen/topstukken>

- De commissie gaat hieronder in op de aanpassingen die volgens haar nodig zijn aan het beschermingsdossier en -besluit.
- 3°. Artikel 1 van het ministeriële besluit legt de voorlopige bescherming als monument vast en verwijst naar de lijst met cultuurgoederen, het afbakeningsplan en de fotoregistratie, die als bijlagen bij het beschermingsbesluit zijn gevoegd. De voorgestelde afbakening omvat het volledige perceel van de woning. De fotoregistratie brengt de erfgoedelementen en -kenmerken duidelijk in beeld.
- De commissie stelt vast dat het dossier een zeer beperkt aantal cultuurgoederen voordraagt ter bescherming samen met het monument. Het betreft: Panamarenko's 'Werkstation' (Zwitsers horlogemakerstafeltje); de kleurenkopieermachine; het aquarium Mangrove; twee lage Chinese kastjes; een tweede werktafel; een set van drie Thonetstoelen en bijhorend Thonetkrukje; het bankstel met zebra-motief; een mobiele commode of ladekast; en een set van twee ronde bijzettafeltjes.
- Bovenstaande objecten maken integrerend deel uit van het Panamarenkohuis. Als getuigen van de werk- en leefwereld van de kunstenaar versterken ze de erfgoedwaarden van het onroerend goed. De commissie acht evenwel onvoldoende gemotiveerd waarom enkel deze 9 objecten weerhouden zijn als cultuurgoed. Doorheen het pand bleven diverse andere roerende goederen bewaard die evengoed integrerend deel uitmaken van het interieur en illustratief zijn voor de werk- en leefwereld van Panamarenko. Cultuurgoederen betreffen objecten waarvan het samen voorkomen met het gebouw een bijzondere waarde heeft en die ofwel ontworpen zijn voor of vervaardigd met het beschermd goed ofwel gerelateerd zijn aan de functie van het beschermd goed en waarvoor historische verbondenheid met het beschermd goed aangetoond kan worden. De restrictieve toepassing van het statuut cultuurgoed in dit dossier, lijkt evenwel te suggereren dat het merendeel van de aanwezige roerende goederen geen erfgoedwaarde bezit, wat de commissie niet kan ondersteunen. De commissie begrijpt dat het niet de bedoeling kan zijn om de volledige collectie te bevriezen, maar acht de inboedel – gereconstrueerd op aanwijzen van de kunstenaar zelf – wel in grote mate bepalend voor de ensemble- en beleevingswaarde van het monument, ongeacht een eventuele toekomstige herinvulling. Al deze objecten zijn in hun veelheid en samenhang bepalend voor de artistieke waarde van het monument, en ontleen zelf waarde aan hun historische verbondenheid met het pand. De commissie kan in dat opzicht niet akkoord gaan met de beperking van de cultuurgoederen tot een minimum aan objecten.
- Louter bij wijze van voorbeeld merkt de commissie op dat de Thonetstoelen en -krukje voorgedragen worden als cultuurgoed, maar de tuinbank op de overloop van de 'broeikas' niet. Ook geen van de originele vogelkooien zijn geselecteerd, terwijl ze wel verwijzen naar Panamarenko's fascinatie voor vogels. Opvallend is ook de uitsluiting van de hoge laars teruggevonden in de kelder van het Panamarenkohuis. Deze laars ('Goliatje') werd omstreeks 1968 door de kunstenaar verfraaid als uithangbord voor de schoenenwinkel van zijn moeder. Bijgevolg getuigt dit object nog van de vroege periode waarin de woning dienst deed als winkelhuis.
- De commissie vraagt aldus de selectie van cultuurgoederen te verruimen. De selectie van cultuurgoederen dient ook verder te worden onderbouwd met oog op het vrijwaren van de ensemble- en beleevingswaarde van het monument.

Bespreking:

Het is een misvatting dat aan de inboedel, met uitzondering van de voorgestelde cultuurgoederen, geen waarde wordt toegekend. De bijzondere collectie en het gebouw, integraal gerestaureerd door het M HKA in 2009-2013, zijn ontegensprekelijk uniek. Daarom zijn in het inhoudelijk dossier zowel de cultuurgoederen alsook de niet voor bescherming (als

monument) voorgedragen roerende goederen mee beschreven, wordt er maximaal verwezen naar de uitgebreide inventaris van het M HKA en zijn ze ook gelokaliseerd via bijlage 2. 'Fotografische registratie'.

De als cultuurgood voorgestelde roerende goederen illustreren de voormalige leefruimte, het centrum van de leef- denk- en werkwereeld van Panamarenko, op de eerste verdieping. Enkel in deze leefruimte werden roerende goederen weerhouden voor opname als cultuurgood. De overige vetrekken vertonen eerder een nieuwe 'museale' opstelling. De visueel samenhangende ensembles zijn er minder uitgesproken. De focus ligt bij de voorgestelde cultuurgooden op nog aanwezige meubelstukken en niet op kunstwerken of collecties, vertrekkend vanuit de restrictieve aanpak voor collecties (zie verder).

De woon- en werkruimte is door Panamarenko naar zijn hand gezet en door de gefaseerde inrichting vanaf de jaren 1970 een kunstwerk op zich geworden. De scheiding tussen gebruiks- en kunstvoorwerpen is er doorheen de jaren het meest vervaagd. Bij de restauratie en museale ontsluiting in 2009-2013 slaagde men erin het voorkomen en de roerende goederen van dit vertrek maximaal te behouden en te laten aansluiten bij de periode dat Panamarenko er woonde. De negen voorgestelde cultuurgooden maken integraal deel uit van de inrichting door Panamarenko, werden op deze plaats door hem gebruikt - soms kunstig bewerkt - en bevinden zich nog op hun originele plaats. Na reiniging werden ze bij de restauratie van 2009-2013 aan de hand van historisch documentatiemateriaal en op aangeven van de kunstenaar zelf op hun vindplaats teruggezet. De roerende goederen hebben niet alleen een sterke en langdurige verbondenheid met de leefruimte, er is ook een sterke wisselwerking tussen de negen objecten onderling. Enkel in deze ruimte is de historische verbondenheid en het waardeversterkend karakter van de voorgestelde cultuurgooden op hun locatie van die aard dat hun aanwezigheid noodzakelijk is voor de erfgoedwaarden van het beschermde goed. De stukken in de werk- en leefruimte vormen een visueel samenhangend ensemble.

De wisselwerking is minder aanwezig bij de vogelkooien en de tuinbank, die de VCOE voorstelt om toe te voegen aan de selectie van cultuurgooden. Dit zijn meer losse objecten die zich in verschillende ruimtes (onder meer keuken, overloop, hal, ...) eerder als decoratief museaal element bevinden.

De roerende goederen op de begane grond met atelier zijn meer 'museaal' tentoongestelde losse stukken. De volgestouwde ruimte vereiste bij de restauratie van 2009-2013 een meer doorgedreven uitkuis en selectie van objecten door het restauratie- en museumteam. De belangrijkste vondsten uit het ganse gebouw (met inbegrip van onder meer de kelder, het atelier, de tweede en zolderverdieping) werden hier verzameld en uitgestald. De opstelling is deels gereconstrueerd en deels nieuw door de plaatsing op ijzeren rekken wat toeliet de collectie te ontsluiten en de werkwereeld van Panamarenko te visualiseren. De laars 'Goliatje' die de VCOE voorstelt om voor te dragen voor een bescherming als cultuurgood staat momenteel opgesteld in het dwarsgangetje tussen het atelier en de 'broeikas'. Het is een zeer merkwaardig kunstwerk. Het behoort tot de vroegste werken van de kunstenaar uit de jaren 1960. Panamarenko maakte het voor de winkel van zijn moeder in de Offerandestraat. Het is evenwel onduidelijk of de laars ook in de Biekorfstraat 2 als 'etalagestuk' gebruikt werd of er ergens een decoratieve functie had gekregen. Voor zover bekend had de laars geen specifieke plaats meer in het Panamarenkohuis. Bij de restauratie van 2009-2013 werd de laars gevonden in de volgepropte kelder en nadien museaal opgesteld zonder een echte connectie met de ruimte.

Een bescherming als cultuurgood via het Onroerenderfgoeddecreet legt het behoud in situ en maximaal op de oorspronkelijke plaats op.

De inboedel van het Panamarenkohuis maakt integraal deel uit van de museale collectie van het M HKA. Volgens de 'Richtlijn cultuurgooden in monumenten' kunnen museale collecties

of ertoe behorende roerende goederen niet of slechts zeer restrictief beschermd worden als cultuuro goed.

In het inhoudelijk dossier onder punt 2.2. 'Motivering van het type bescherming' (p. 34 e.v.) wordt de keuze voor de opname van een beperkt aantal cultuuro goederen, ingegeven door de beperkingen van het Onroerenderfgoeddecreet en volgens de 'Richtlijn cultuuro goederen in monumenten' gemotiveerd.² Het punt zal aangevuld worden met de bovenstaande verduidelijking.

De selectie van de cultuuro goederen is het resultaat van een wegingsproces, waarin ook de beheerders zich kunnen vinden.

De lijst met voorgestelde cultuuro goederen wordt niet uitgebreid.

- 4°. Artikel 2 van het ministeriële besluit verwijst naar de historische, architecturale en artistieke waarde. De commissie kan de toekenning van deze erfgoedwaarden ondersteunen. Met oog op een gericht toekomstig beheer, is wel belangrijk dat het beschermingsbesluit duidelijk aangeeft op welke aspecten van het actuele exterieur en interieur ze betrekking hebben.
- De motivering van de historische waarde ligt terecht in de geschiedenis van het gebouw als voormalige woon- en werkplek van de gerenommeerde kunstenaar.
- Wat de architecturale waarde betreft, meent de commissie dat deze voornamelijk schuilt in de ingrepen die het woonwinkelhuis omvormden tot kunstenaarswoning. De focus ligt hierbij op de periode waarin Panamarenko het gebouw bewoonde. De commissie vraagt in de motivering van de architecturale waarde een duidelijk onderscheid te maken met de recente restauratie en museale reconstructie. Deze latere ingrepen bestendigden de initiële architecturale waarde als kunstenaarswoning, maar voegden er ook nieuwe betekenis aan toe. In het interieur blijft de architecturale waarde volgens de commissie beperkt tot de gelijkvloers en de eerste verdieping. Dit wordt best in de motivering vermeld. De tweede verdieping werd namelijk verbouwd tot kantoren met een overwegend moderne aankleding.
- De commissie merkt op dat de artistieke waarde van toepassing is op de totaliteit van het gebouw. Ook hier vraagt de commissie om in de motivering het verschil te duiden tussen enerzijds de (initiële) kunstenaarswoning als veruitwendiging van Panamarenko's artistieke productie en opvattingen, en anderzijds de betekenis van het actuele geheel als sluitstuk in diens oeuvre. De bijdrage van de bevriende kunstenaar-architect Luc Deleu verdient daarbij vermelding.
- Bijkomend benadrukt de commissie dat het unieke hoekpand een grote beeldwaarde heeft op de straathoek aan het beboomde Hortensia Sillispleintje (vernoemd naar Panamarenko's moeder). Het in 2011 geplaatste helikopterplatform, ontworpen door Luc Deleu naar een idee van Panamarenko, maakt van het gebouw een visuele baken in de omgeving. De commissie vraagt daarom ook de ruimtelijk-structurende waarde toe te kennen.

Bespreking:

In de motivering van de architecturale waarde zal een duidelijker onderscheid gemaakt worden tussen de initiële kunstenaarswoning en de restauratie en museale reconstructie.

Punt 2.1. 'Evaluatie van de erfgoedwaarden' (p. 32 e.v.) in het inhoudelijk dossier wordt op dezelfde wijze aangevuld.

² De 'Richtlijn cultuuro goederen in monumenten (2022)' kan op de website van Onroerend Erfgoed met de volgende URL geraadpleegd worden: <https://www.onroerenderfgoed.be/cultuuro goederen-en-topstukken-een-beschermde-site>.

Wat de architecturale waarde van het interieur betreft, zijn de begane grond en de eerste verdieping het meest gaaf en herkenbaar behouden. De aankleding van de tweede verdieping en de zolder is bij de restauratie van 2009-2013 gewijzigd, maar met behoud van de vroegere structuur, ruimteverdeling, volumewerking, verschillende interieurelementen - zoals onder meer de zoldertrapdeur. Deze niveaus maken deel uit van de totaliteit van het monument. De motivatie van de architecturale waarde zal op dit punt niet gewijzigd worden. De beschrijving van de erfgoedelementen en -kenmerken (artikel 2 van het ministerieel besluit) en het inhoudelijk dossier (punt 1.3. 'Beschrijving met inbegrip van de erfgoedelementen en erfgoedkenmerken' p. 20 e.v.) zijn voldoende duidelijk om het belang van elke ruimte te kunnen inschatten.

De artistieke waarde zal aangevuld worden met een duidelijkere bepaling in tijd tussen de initiële kunstenaarswoning en de restauratie met toevoeging van het helikopterplatform onder leiding van architect Luc Deleu.

Het helikopterplatform is een kunstwerk dat een grote beeld- en decoratieve waarde heeft en is daarom terecht opgenomen binnen de artistieke waarde van het monument.

Het beeldbepalend karakter van het hoekpand door de toevoeging van het helikopterplatform is onvoldoende voor de toekenning van een ruimtelijk-structurerende waarde, zoals de commissie voorstelt. Het recent gepubliceerde afwegingskader van het agentschap Onroerend Erfgoed over het waarderen van erfgoed: De Houwer Veerle, Meganck Leen en Van Herck Karina 2023: *Waarderen van erfgoed: erfgoedwaarden en criteria*, afwegingskader agentschap Onroerend Erfgoed 13 verduidelijkt de ruimtelijk-structurerende waarde.³ Deze waarde omvat onder meer elementen of structuren die visueel en ruimtelijk dominant zijn, lijnen die het landschap vormen of het compartimenteren, getuigen van menselijk ingrijpen in de natuur en de topografie of hydrografie accentueren en de ruimtelijke structuur verbinden. Voorbeelden van dergelijke ruimtelijke structuren of elementen zijn bakens of zichtassen die de blik leiden (torens, bomenrijen, terrils); verbindende ruimtelijke structuren (beekvalleien, wegen, bruggen); grensstellende ruimtelijke structuren (kanalen, rivieren, spoorwegtaluds); ruimtelijke patronen (bebouwing aan de rand van een plateau, nederzetting op een hoogte); elementen die de ruimte configureren (schootsveld rond een fort, reliëf in het landschap) en open of gesloten landschappen.

Het toegevoegde helikopterplatform is onvoldoende uitgesproken om te kunnen spreken van een ruimtelijke structuur of een dominante baken in het landschap en voldoet niet aan de bovenstaande omschrijving van een ruimtelijk-structurerende waarde.

Het beschermingsdossier van het Panamarenkohuis wordt daarom niet uitgebreid met een ruimtelijk-structurerende waarde.

- 5°. Artikel 2 van het ministeriële besluit omvat ook een gedetailleerde beschrijving van de erfgoedelementen en -kenmerken. De commissie vraagt de werkzaamheden aan het pand (vernieuwde loggia, recentere gevelwerken, interieurrestauraties etc.) steeds duidelijk te situeren in de tijd, als houvast voor toekomstig beheer.
- Specifiek met betrekking tot het interieur is nog vermelding nodig van de originele technieken, zoals de bakelieten lichtschakelaars, die erfgoedwaarde hebben (cf. foto 78 in de documentatiebijlage). Voor de recentere aankleding van de tweede verdieping dient daarentegen verduidelijkt te worden dat deze weinig erfgoedwaarde heeft.
- Tot slot vraagt de commissie om het gebruik van stellingen zoals 'dit niveau is zeer authentiek' en 'een intieme en uitzonderlijke inkijk' te vermijden in het beschrijvend gedeelte van het beschermingsbesluit.

³ Studie ontsloten via OAR van het agentschap Onroerend Erfgoed.

De Houwer Veerle, Meganck Leen en Van Herck Karina 2023: *Waarderen van erfgoed: erfgoedwaarden en criteria*, afwegingskader agentschap Onroerend Erfgoed 13, pp. 50-53. <https://publicaties.vlaanderen.be/view-file/62363> (geraadpleegd op 15 juli 2024).

Bespreking:

Artikel 2 van het ministerieel besluit wordt aangevuld zoals de commissie vraagt: de werkzaamheden worden gesitueerd in de tijd, de bakelieten schakelaars worden bijkomend vermeld en de stellingen 'dit niveau is zeer authentiek' en 'een intieme en uitzonderlijke inkleuring' worden geschrapt.

- 6°. Artikel 3 van het ministerieel besluit formuleert een aantal beheersdoelstellingen. De commissie mist evenwel een gerichte beheersvisie die uitgaat van een integrale erfgoedzorg en eenduidig aangeeft op welke manier het monument in zijn totaliteit gevrijwaard dient te blijven. De commissie vraagt het artikel 3 in die zin verder uit te werken.
- Algemeen wordt ingezet op het behoud van de erfgoedelementen en -kenmerken van exterieur én interieur. De commissie ondersteunt dat elke beheersdaad een geïntegreerde en duurzame aanpak vereist die rekening houdt met het beschermde geheel en de draagkracht ervan. Voor het exterieur wordt daarbij verwezen naar behoud van 'het authentieke voorkomen en de afwerking'.
- De term 'authentiek' is hier verwarrend. Dit kan zowel opgevat worden als de toestand ten tijde van de bewoning van het pand, als de bewust 'gemusealiseerde' toestand na restauratie. Zo is bijvoorbeeld de actuele afwerking van de loggia en de markante kleurstelling van de gevel verschillend dan die van de oorspronkelijke kunstenaarswoning. De commissie is van oordeel dat behoud van het huidige kunstige voorkomen het uitgangspunt moet zijn, wat bovendien de referentietoestand van de bescherming vormt. Overeenstemming met het restauratieproject van 2009-2013 is evident. De beheersdoelstellingen 3°-4° vragen dan ook een specifiekere omschrijving.
- Voor het interieur dienen beheersdoelstellingen op dezelfde manier te verwijzen naar zowel vroegere aanpassingen van Panamarenko, als de recentere ingrepen op zijn aanwijzen (incl. geconserveerde beschadigingen). De commissie benadrukt dat behoud van de ensemblewerking in dat opzicht cruciaal is. Vooralsnog ontbreken echter concrete beheersdoelstellingen voor de cultuurgoederen en de mate waarin een eventuele herinvulling (van het interieur) mogelijk is.

Bespreking:

Aangezien een bescherming vertrekt van de bestaande toestand, is de 'gemusealiseerde' toestand na de restauratie de referentietoestand. Het standpunt van de commissie dat het huidige kunstige voorkomen het uitgangspunt moet zijn, wordt bijgetreden. Beheersdoelstellingen 3°, 4° en 5° in artikel 3 van het ministerieel besluit worden in die zin geherformuleerd.

Zorgzame omgang met de cultuurgoederen en de link met hun locatie in het huis worden in beheersdoelstelling 5° aangevuld.

Een mogelijke herinvulling van het interieur, zoals de VCOE vraagt, wordt niet als voorschrift opgenomen.

Zoals beheersdoelstellingen 1°, 2° en 6° al stellen, ligt de nadruk van de bescherming op de totaliteit van het Panamarenkohuis en ondersteunt de bescherming in eerste instantie de huidige functie met beperkte publieke openstelling. In tweede instantie is een andere invulling van het Panamarenkohuis in de toekomst mogelijk, mits respect voor de beschreven erfgoedelementen en -kenmerken en de draagkracht van het gebouw. Deze voorschriften zijn voldoende om de klijntijden voor een mogelijke toekomstige (her)invulling van het monument uit te zetten en een project te beoordelen.

De geherformuleerde beheersdoelstellingen gaan uit van een integrale erfgoedzorg en vrijwaring van de totaliteit. Er zijn voor dit punt geen verdere aanpassingen aan de beheersdoelstellingen nodig.

- 7°. Artikel 4 van het ministerieel besluit formuleert de generieke voorschriften voor de instandhouding en het onderhoud van het monument. De commissie kan deze ondersteunen.
- 8°. Artikel 5 van het ministerieel besluit somt tot slot de toelatingsplichten op. De commissie kan deze ondersteunen.
- 9°. Op basis van bovenstaande argumentatie en opmerkingen geeft de commissie een voorwaardelijk gunstig advies voor de voorlopige bescherming als monument van het Panamarenkohuis in Antwerpen. De commissie vraagt:
 - de selectie van cultuurgoederen te verruimen, alsook deze selectie verder te onderbouwen;
 - in de motivering van de architecturale en artistieke waarde, het verschil te duiden tussen de initiële kunstenaarswoning en het actuele geheel als sluitstuk van Panamarenko's oeuvre;
 - de ruimtelijk-structurerende waarde toe te kennen;
 - de beschrijving van de erfgoedelementen en -kenmerken op enkele punten te vervolledigen; ruimtelijk-structurerende waarde toe te kennen;
 - een gerichte beheersvisie te formuleren die uitgaat van integrale erfgoedzorg en eenduidig aangeeft op welke manier het monument in zijn totaliteit gevrijwaard dient te blijven.

Conclusie: het advies heeft invloed op het inhoudelijk dossier en het ministerieel besluit.

Het inhoudelijk dossier en het ministerieel besluit worden als volgt aangepast:

- Inhoudelijk dossier:
 - o Punt 2.1. 'Evaluatie van de erfgoedwaarden': het onderscheid tussen de initiële kunstenaarswoning en de restauratie en museale reconstructie wordt in de architecturale en artistieke waarde duidelijker geformuleerd.
 - o Punt 2.2. 'Motivering van het type bescherming': wordt aangevuld met bijkomende duiding over de selectie van de cultuurgoederen
- Ministerieel besluit:
 - o Aanhef: In de motivering van de architecturale en artistieke erfgoedwaarden wordt een duidelijker onderscheid gemaakt tussen de initiële kunstenaarswoning en de restauratie en museale reconstructie.
 - o Artikel 2: De beschreven erfgoedelementen en de erfgoedkenmerken worden naar analogie van het inhoudelijk dossier meer in de tijd gesitueerd en een aantal stellingen worden geschrapt.
 - o Artikel 3: De beheersdoelstellingen 3°, 4°, 5° en 6° worden aangevuld met een duidelijker onderscheid tussen de initiële kunstenaarswoning en de restauratie en museale reconstructie.

1.4. Opmerkingen van de zakelijkrechthouder

De opmerkingen werden gevraagd op 8 mei 2024.

De zakelijkrechthouder deelde op 15 juli 2024 mee geen opmerkingen over de bescherming van het onroerend goed te hebben en zich in de selectie van cultuurgoederen te kunnen vinden.

Conclusie: de vraag voor opmerkingen heeft geen invloed op het inhoudelijk dossier en het ministerieel besluit.

1.5. Conclusie voorafgaand aan de voorlopige bescherming

Het uitgebrachte advies heeft invloed op het inhoudelijk dossier en het ministerieel besluit.

Het inhoudelijk dossier en het ministerieel besluit worden als volgt aangepast:

- Inhoudelijk dossier:
 - o Punt 2.1. 'Evaluatie van de erfgoedwaarden': het onderscheid tussen de initiële kunstenaarswoning en de restauratie en museale reconstructie wordt in de architecturale en artistieke waarde duidelijker geformuleerd.
 - o Punt 2.2. 'Motivering van het type bescherming': wordt aangevuld met bijkomende duiding over de selectie van de cultuurgoederen
- Ministerieel besluit:
 - o Aanhef: In de motivering van de architecturale en artistieke erfgoedwaarden wordt een duidelijker onderscheid gemaakt tussen de initiële kunstenaarswoning en de restauratie en museale reconstructie.
 - o Artikel 2: De beschreven erfgoedelementen en de erfgoedkenmerken worden naar analogie van het inhoudelijk dossier meer in de tijd gesitueerd en een aantal stellingen worden geschrapt.
 - o Artikel 3: De beheersdoelstellingen 3°, 4°, 5° en 6° worden aangevuld met een duidelijker onderscheid tussen de initiële kunstenaarswoning en de restauratie en museale reconstructie.

2. Adviezen en bezwaren uitgebracht na de voorlopige bescherming en voorafgaand aan de definitieve bescherming

2.1. Openbaar onderzoek en hoorrecht

De Stad Antwerpen organiseerde het openbaar onderzoek van 20 september 2024 tot en met 20 oktober 2024. Het proces-verbaal maakt integraal deel uit van het beschermingsdossier.

Tijdens het openbaar onderzoek werd geen bezwaar ingediend.

Geen enkele zakelijkrechthouder beriep zich op het hoorrecht en vroeg om gehoord te worden door het agentschap.

2.2. Aanvullingen

Naar aanleiding van de voorlopige bescherming van het Panamarenkohuis meldde de Panamarenko Foundation dat ze achter de bescherming staat en formuleerde ze een aantal opmerkingen over het beschermingsdossier.

De Panamarenko Foundation is een private stichting die in juni 2021 werd opgericht met als doel: de instandhouding en bescherming – naar de geest van de kunstenaar – van de artistieke integriteit van Panamarenko's werk en van zijn nalatenschap.

Opmerkingen:

De Panamarenko Foundation merkt op dat het Panamarenko Collectief, waarvan in de bijlage 4 punt 2a) sprake is, inmiddels niet meer actief is en dat de Panamarenko Foundation als private stichting in de plaats werd opgericht door mevrouw Eveline Hoorens, erfgenaam en rechthouder van alle rechten van Panamarenko".

De Panamarenko Foundation geeft ook aan dat samen met het M HKA en de Vlaamse Gemeenschap de koers voor het beheer van het nalatenschap wordt bepaald en verwijst naar

het advies van de VCOE waarin verkeerdelijk enkel het M HKA als partner wordt aangehaald: *"De vooropgestelde bescherming als monument moet toelaten om de woon- , werk- en leefwereld van de kunstenaar en zijn nagedachtenis te evoceren volgens eigen inzicht van het museum"*.

Bespreking

- Het onderscheid tussen het Panamarenko Collectief en de Panamarenko Foundation is geduid in het inhoudelijk dossier onder punt 1.2. 'Historisch overzicht' pagina's 5, 10, 17, 18 en 21. Hierbij wordt kort ingegaan op de oprichting en de missie van de Panamarenko Foundation (pagina 17).
- De zin *"De vooropgestelde bescherming als monument moet toelaten om de woon- , werk- en leefwereld van de kunstenaar en zijn nagedachtenis te evoceren volgens eigen inzicht van het museum"* in bijlage 4 onder punt 2a) is een passage die letterlijk is overgenomen uit het advies van de VCOE van 20 juni 2024.
- Deze passage bepaalt geenszins het toekomstig beheer van het Panamarenkohuis en heeft geen invloed op de afspraken tussen het M HKA, de Panamarenko Foundation en de Vlaamse Gemeenschap.

De Panamarenko Foundation merkt ook op dat in het ministerieel besluit, architecturale waarde (pagina 3) in alinea 1 verkeerdelijk *"de schenking aan de Vlaamse overheid"* wordt vermeld. Panamarenko heeft zijn huis aan vzw M HKA geschonken.

Bespreking

- Bij nazicht blijkt dit te kloppen.
- Punt 1.2.4. 'Bouw- en bewonersgeschiedenis Biekorfstraat 2'. De beschrijving en bronvermelding wordt aangevuld met feitelijke gegevens over de schenking van het Panamarenkohuis aan het M HKA.
- Punt 2.1.2. 'Architecturale waarde'. In de motivering van de architecturale waarde wordt de zin *"de schenking aan de Vlaamse overheid"* gewijzigd in *"de schenking aan het M HKA"*.
- In het ministerieel besluit, architecturale waarde (pagina 3) wordt de zin *"de schenking aan de Vlaamse overheid"* eveneens gewijzigd in *"de schenking aan het M HKA"*.

Conclusie: de aanvullingen hebben een beperkte invloed op het inhoudelijk dossier en het ministerieel besluit. Het inhoudelijk dossier en het ministerieel besluit werden als volgt aangepast:

- Inhoudelijk dossier:
 - o Punt 1.2.4. 'Bouw- en bewonersgeschiedenis Biekorfstraat 2' beschrijving en bronvermelding wordt aangevuld met feitelijke gegevens over de schenking van het Panamarenkohuis aan het M HKA.
 - o Punt 2.1.2. 'Architecturale waarde'. In de motivering van de architecturale waarde wordt de zin *"de schenking aan de Vlaamse overheid"* gewijzigd in *"de schenking aan het M HKA"*.
- Ministerieel besluit:
 - o Aanhef: In de motivering van de architecturale waarde wordt de zin *"de schenking aan de Vlaamse overheid"* gewijzigd in *"de schenking aan het M HKA"*.

2.3. Conclusie

De adviezen en bezwaren uitgebracht na de voorlopige bescherming en voorafgaand aan de definitieve bescherming hebben een beperkte invloed op het inhoudelijk dossier en het ministerieel besluit. Het inhoudelijk dossier en het ministerieel besluit werden als volgt aangepast na de voorlopige bescherming:

- Inhoudelijk dossier:
 - o Punt 1.2.4. 'Bouw- en bewonersgeschiedenis Biekorfstraat 2' beschrijving en bronvermelding wordt aangevuld met feitelijke gegevens over de schenking van het Panamarenkohuis aan het M HKA.
 - o Punt 2.1.2. 'Architecturale waarde'. In de motivering van de architecturale waarde wordt de zin "*de schenking aan de Vlaamse overheid*" gewijzigd in "*de schenking aan het M HKA*".
- Ministerieel besluit:
 - o Aanhef: In de motivering van de architecturale waarde wordt de zin "*de schenking aan de Vlaamse overheid*" gewijzigd in "*de schenking aan het M HKA*".